

**SONILA BOÇI
HAMIT KABA**

**DEPUTETËT OPOZITARË PËRBALLË NDËRTIMIT
TË “SHTETIT TË DIKTATURËS SË PROLETARIATIT”**

Heqja e mandatit, arrestimi, dënimi dhe ekzekutimi i një grupi deputetësh të Kuvendit Popullor në vitin 1947, vetëm një vit pasi ky kishte marrë mandatin për të ushtruar veprimtarinë e tij, është një nga ngjarjet më tronditëse të historisë së komunizmit në Shqipëri. Ajo dëshmoi vullnetin e drejtuesve më të lartë të PKSH-së për të mos lejuar asnjë hapësirë lirie në vend. Si e tillë është një nga gurët kilometrikë në procesin e instalimit të diktaturës së proletariatit. Shumë është folur dhe shkruar për këtë ngjarje, por ende nuk mund të thuash se historia e tyre e trishtë është zbardhur plotësisht. Qëllimi i këtij artikulli është të hedhë dritë mbi rrugëtimin e këtyre personaliteteve, që nga përfshirja e tyre në listat e përfaqësuesve të Frontit Demokratik në Asamblenë Kushtetuese, deri në dënimin e tyre. Ai, gjithashtu, do të përpiqet të shpjegojë kontekstin historik të brendshëm dhe të jashtëm që ndikoi në arrestimin dhe dënimin e deputetëve të Kuvendit Popullor.

**Rrethanat që kushtëzuan përfshirjen e këtyre
personaliteteve në listat e përfaqësuesve
të Asamblesë Kushtetuese**

Ndonëse rezistenca kundër pushtuesve dhe fitorja ndaj tyre u kishte dhënë komunistëve mjaft kredite popullariteti duke lehtësuar mjaft ngritjen e tyre në pushtet që gjatë Luftës së Dytë Botërore, paqja po rezultonte e vështirë për t'u menaxhuar. Më 17 tetor 1945, pikërisht në prag të zgjedhjeve për Asamblenë Kushtetuese, u zhvillua Plenumi IV i KQ të PKSH-së, i cili analizoi situatën e brendshme dhe të jashtme të Shqipërisë. Pjesëmarrësit në mbledhje u shprehën të shqetësuar mbi mbështetjen e masave ndaj regjimit të ri¹. Enver Hoxha² në referatin e tij

¹ Arkivi *Qendror i Republikës së Shqipërisë* (më tej: *AQSH*), Fondi (më tej: *F.*) 14/AP organet udhëheqëse (më tej: *org. udh.*), Viti (më tej: *V.*) 1945, Dosja (më

“Mbi situatën e brendshme dhe të jashtme” theksonte se “reaksioni jonë [opozita kundër PKSH] nuk i kishte rrënjët në ujë”³. Sipas tij, situata ndërkombëtare kishte nxitur “reaksionin” për t’u organizuar dhe për të krijuar një lëvizje opozitare. Ai konsideronte si opozitarë të mundshëm popullsinë e veriut të Shqipërisë, e cila ishte tërësisht nën influencën e krerëve fisnorë; elementët e pakënaqur nga reformat e ndërmarra nga *Qeveria Provizore Demokratike*; klerin katolik; “shtresat e intelektualëve të pasqaruar dhe që kanë qenë ose janë në pozitat e armikut, ose në indiferencë, shtresat e tregtarëve të mëdhenj që i kanë goditur tatimet e fitimeve të jashtëzakonshme, spekulatorët e përhershëm, shtresat e bejlerëve dhe të agallarëve që i ka prekur ligji i Reformës Agrare dhe rreth këtyre me siguri mund të grumbullohen në rast se ne s’punojmë drejt dhe nuk zbatojmë si duhet vijën e Frontit, të gjithë ata elementa indiferentë të papërzier me politikë dhe që nuk arrijnë të kuptojnë si duhet manovrën e reaksionit dhe përpjekjet tona në këtë situatë të vështirë”⁴. Edhe diskutimet e anëtarëve të tjerë të Plenumit, si: Sejfulla Malëshova, Rrahman Përlaku, Ymer Dishnica, Abedin Shehu etj., vunë në dukje hendekun që ekzistonte midis pritshmërisë së popullit dhe realizimeve të qeverisë. Kështu, S. Malëshova* pohoi se populli shfaqte pakënaqësi në lidhje me drejtimin e qeverisë së Frontit, pasi, sipas tij, kishte një hendek midis asaj se: “çfarë kemi premtuar në Luftë dhe çfarë japim; d.m.th. masat pretendojnë më shumë se ç’mund të marrin në realitet”⁵.

tejt: D.) 2, Fleta (më tej: fl.) 8-10, Referati mbi situatën e brendshme dhe ndërkombëtare të Shqipërisë, mbajtur nga Enver Hoxha në Plenumin IV të KQ të PPSH, 17 tetor 1945.

² Enver Hoxha në atë kohë mbante postet më të larta partiake dhe qeveritare. Ai ishte sekretar i Përgjithshëm i KQ të PKSH, Kryeministër, ministër i Jashtëm dhe i Mbrojtjes.

³ *AQSH*, F. 14/AP org. udh., V. 1945, D. 2, fl. 8-10. Referati mbi situatën e brendshme dhe ndërkombëtare të Shqipërisë, mbajtur nga Enver Hoxha në Plenumin IV të KQ të PPSH, 17 tetor 1945.

⁴ *Po aty*.

* Sejfulla Malëshova ishte anëtar i Byrosë Politike të KQ të PKSH dhe ministër i Propagandës.

⁵ Për më tepër shih: Sonila Boçi, “Zgjedhjet e 2 dhjetorit 1945 (ngjarje që solli në pushtet apo legjitimoi pushtetin e komunistëve)”, në *Studime historike*, nr. 1-2, Tiranë: 2008, f. 98.

Përtej situatës së brendshme jo fort të stabilizuar, *Qeveria Provizore Demokratike* e drejtuar nga E. Hoxha po përballej edhe me vështirësinë për të afirmuar veten në arenën ndërkombëtare. Në Konferencën e Jaltës (shkurt 1945), ato premtuan se do të njihnin vetëm ato autoritete “në të cilat të përfaqësohen gjithë elementët demokratë të popullsisë [dhe] që ndërmjet zgjedhjeve të lira duhet sa më shpejt të formojnë qeveri që i përgjigjen vullnetit të popullit”⁶. Qeverisë së përkohshme shqiptare i duhej të plotësonte patjetër këtë kusht të Jaltës, pra zhvillimin e zgjedhjeve. Vetëm kështu mund të siguronte mbështetjen e duhur nga Aleatët Perëndimorë, jo vetëm për pushtetin e komunistëve, por dhe vetë ekzistencën e shtetit shqiptar, situata ndërkombëtare e të cilit mund të konsiderohej e rrezikshme. Qeveria shqiptare nuk u ftua të merrte pjesë në mbledhjen themeluese të OKB-së në San Francisko (prill 1945), dhe rrjedhimisht nuk u pranua as në këtë organizatë. Qeverinë Provizore Shqiptare nuk e kishte njohur asnjë qeveri, përveç asaj jugosllave. Greqia vazhdonte të ushtronte trysni ndaj qeverive të Aleatëve Perëndimorë dhe OKB-së, për njohjen e pretendimeve greke në Shqipërinë e Jugut. Qeveria greke i kishte shtuar retorikës së saj mbi “strukturën etnike greke të Epirit të Veriut” edhe elementët strategjikë, si dhe persekutimin e minoritetit grek në Shqipëri nga qeveria komuniste e Enver Hoxhës⁷.

Situata e rënduar ndërkombëtare shtronte si domosdoshmëri për qeverinë provizore shqiptare, sigurimin e mbështetjes dhe njohjes nga të gjithë Aleatët e Mëdhenj. Aleatët Perëndimorë, Britania e Madhe dhe SHBA e kushtëzuan njohjen zyrtare të qeverisë së E. Hoxhës me zhvillimin e zgjedhjeve të lira dhe demokratike⁸. Për drejtuesit e lartë të PKSH ishte e qartë se rruga drejt konsolidimit e legjitimitetit të pushtetit të tyre kërkonte një fitore plebishitare në zgjedhjet për Asamblenë Kushtetuese dhe për ta arritur këtë ata duhet të mos neglizhonin asgjë. Kjo do të thoshte që qëllimet përfundimtare të administratës së re, pra për të vendosur një regjim të diktaturës së proletariatit, duhet ende të prisnin. Drejtuesve më të lartë të PKSH i duhej të përdornin të gjithë burimet e mundshme njerëzore, propagandistike e materiale për të fituar në mënyrë

⁶ Artur Conte, *Jalta dhe ndarja e Botës*, Tiranë: Albinform, 1994, f. 189

⁷ Sonila Boçi, *Minoritetet midis identitetit dhe integritetit (1939-1949)*, Qendra e Studimeve Albanologjike, Tiranë: Kristalina-KH, 2012, f. 146-167.

⁸ *The National Archives*, London (më tej: TNA), FO 371/48083, 1945, Warner për Foreign Office, 3 shtator 1945.

të bindshme zgjedhjet. Kështu, ata u detyruan të konsideronin përfshirjen në listat e përfaqësuesve të Asamblesë Kushtetuese dhe njerëz me reputacion, por që nuk ishin mbështetës fanatik të regjimit të ri.

Cilët ishin deputetët e dënuar dhe çfarë përfaqësonin ata?

Të gjithë deputetët e dënuar në proceset e të ashtuquajturit “gryqi i organizatës Nacional-Demokratike”⁹ ishin personalitete me kontribut të spikatur në shoqërinë shqiptare të kohës. Ata kishin prejardhje të ndryshme shoqërore, arsimore dhe politike, por ata bashkoheshin në idealin për një Shqipëri moderne me prosperitet ekonomik e shoqëror dhe për një sistem politik liberal. Të gjithë deputetët opozitarë kishin qenë të përfshirë, aktivisht apo jo, në lëvizjen e rezistencës shqiptare. Disa prej tyre mbanin pozicione të ndryshme në Këshillin Nacionalçlirimtar që prej Kongresit të Përmetit dhe Mbledhjes së Beratit. Deputetët e dënuar kishin bindje kryesisht të majta, por nuk ishin komunistë fanatikë. Për ta ishte e qartë se shteti që donin të krijonin ata që e kishin pushtetin, nuk ishte i ngjashëm me shtetin që ata aspironin dhe ishin të gatshëm të bënin pjesën e tyre për të ndaluar të pashmangshmen.

Gjatë vitit 1945, disa nga personalitetet e Frontit si, Riza Dani, Shefqet Beja, Kostandin Boshnjaku, Selaudin Toto, Kolë Kuçali etj., kishin shfaqur hapur apo në biseda personale koncepte mbi të ardhmen e Shqipërisë që binin ndesh me ideologjinë dhe projektet e qeverisjes që kishte regjimi që po instalohesh në Shqipëri. Ndonëse, pjesë e strukturave drejtuese të Frontit Antifashist Nacionalçlirimtar, dukej qartë se pikëpamjet e tyre mbi zhvillimin politik, ekonomik dhe kulturor të vendit, nuk përputheshin me konceptet e drejtimit të vendit të udhëheqësve më të lartë komunistë. Gjatë qershorit 1945, në disa artikuj të gazetës “Bashkimi”, nënkryetari i Frontit Nacionalçlirimtar të Shqipërisë, Shefqet Beja ka botuar një numër artikujsh mbi politikën ekonomike që duhet të zbatoheshin në Shqipëri dhe rrugën ku duhet të ecte ekonomia shqiptare. Ai shpalos idetë e tij për një sistem liberal ekonomik, ku peshë dhe rëndësi duhet t’i jepet prodhuesit privat, i cili

⁹ Në katër proceset që u zhvilluan për dënimin e të ashtuquajturës organizatë tradhtarë “Nacional-Demokrate” u përfshinë 14 deputetë, të cilët ishin: Shefqet Beja, Selaudin Toto, Enver Sazani, Sheh Ibrahim Karbunara, Irfan Majuni, Riza Dani, Faik Shehu, Islam Radovicka, Kostandin Boshnjaku, Kol Kuçali, Arif Gjyli, Kadri Hoxha, Hysni Peja, Zef Haxhija.

duhet të kujdeset për cilësinë e prodhimit dhe gjetjen e tregjeve të shitjeve¹⁰. Shefqet Beja nuk i fshehu edhe pikëpamjet e tij mbi sistemin politik që duhet të vendosej në Shqipërinë e pasluftës. Në referatin e mbajtur në Kongresin e Frontit në gusht 1945, Beja u përpoq të minimizonte rolin e PKSË në drejtimin e vendit, duke i mëshuar rëndësisë që Fronti duhet të merrte si një organizatë që përfshin një shumicë absolute shqiptarësh. “Frontit pra, - theksonte Beja, - i bie barra që ta udhëheqë e ta edukojë popullin në rrugën e demokracisë dhe, ashtu si në kohën e luftës, [ku] ay ishte organizuesi dhe mobilizuesi i popullit ..., ashtu dhe sot, akoma më shumë i takon të jetë udhëheqësi dhe mobilizuesi i popullit për demokracinë dhe konsolidimin e saj në vendin tonë”¹¹.

Koncepte mjaft liberale për zhvillimin ekonomik të vendit shfaqte asokohe dhe Kostandin Boshnjaku, drejtor i Përgjithshëm i Bankës së Shqipërisë. Madje, ai këto koncepte ia paraqiti me anë të një promemorie Këshillit të Ministrave më 22 dhjetor 1945. “Jam i mendjes, - shkruante K. Boshnjaku, - që ne iniciativës private duhet t’i japim rëndësi të madhe, duhet ta inkurajojmë dhe sidomos të mos e shqetësojmë herë pas here, pasi ... pa iniciativën private nuk mund të bëhet as rindërtim, as ndërtim dhe asnjë përparim në ekonominë tonë”¹². Ai paralajmëronte drejtuesit e lartë komunistë se mungesa e iniciativës private do të çonte në një ekonomi parazitare. Ai shprehej i pakënaqur me Reformën Agrare, e cila nuk i pajiste fshatarët me tapi për tokën, pra nuk i bënte ata pronarë realë të saj. Sipas Boshnjakut, shteti nuk duhet të ndërhynte në sipërmarrjen e lirë dhe politika ekonomike duhej të kishte qëllim “shtesën e prodhimit dhe pasurimin e atyre që punojnë”¹³.

Selaudin Toto ishte një nga intelektualët që i kushtonte rëndësi të veçantë zhdukjes së prapambetjes arsimore të shqiptarëve. Në shkrimet e

¹⁰ Shefqet Beja, “Si duhet të eksportojmë në të ardhmen”, në *Bashkimi*, nr. 146-147, Tiranë, 14-15 qershor 1945; Shefqet Beja, “Për zhvillimin e ekonomisë sonë”, në *Bashkimi*, nr. 196, Tiranë, 15 gusht 1945.

¹¹ *AQSH*, F. 14/AP, V. 1945, D. 9, fl. 15. Referat i Shefqet Bejes në Kongresin e Frontit.

¹² “Promemorie e Kostandin Boshnjakut, drejtor i Përgjithshëm i Bankës së Shqipërisë për Këshillin e Ministrave”, në *Akte gjyqësore politike 1945*, botim i Institutit të Studimit të Krimeve të Komunizmit, Tiranë: Kristalina-KH, 2016, f. 521-524.

¹³ *Po aty*.

tij gjatë vitit 1945, Toto shfaq hapur konceptet e tij liberale për zhvillimin e arsimit dhe kulturës në Shqipëri. Ai mendonte se debati i lirë intelektual do të çonte drejt lirisë së mendimit dhe krijimin e një shtrese të vërtetë intelektualësh në Shqipëri. Si fanolist dhe antizogist, S. Toto mendonte se lëvizja e qershorit kishte potencialet e duhura për të siguruar emancipimin politik të shoqërisë shqiptare. Në artikullin e tij “Beteja e ideve”, ai i vlerëson vitet 1920-1924 si të vetmet vite në historinë e Shqipërisë ku kishte pasur kushte për shprehje të lirë të mendimit dhe për orientimin properëndimor të Shqipërisë¹⁴. Sipas tij, “vetëm pas Kongresit të Lushnjës populli ynë zuri të njohë për herë të parë vendet përparimtare dhe demokratike të Perëndimit. Një pjesë e mirë e këtyre njerëzve të kësaj kohe që themelonin shtetin e ri shqiptar, ishin patriotët dhe shkrimtarët tanë të Rilindjes sonë Kombëtare dhe mjaft njeriu të këndojnë bisedimet e parlamentit të këtyre tre-katër viteve, gazetatat, programin e qeverisë popullore të Fan Nolit për të kuptuar frymën demokratike që zuri të fryjë në Shqipëri”¹⁵. Mjafton ky paragraf për të kuptuar se demokracia të cilës i referohej Toto, nuk kishte të bënte me “demokracinë popullore”, për të cilën flisnin drejtuesit komunistë. Ndërsa me demokracinë popullore kuptohej një pushtet njëpartiak ku të prevalonte “diktatura e proletariatit”, ideja e S. Totos mbi demokracinë ishte një sistem parlamentar me shumë grupime e parti politike, ku të vlonte debati dhe të diskutoheshin gjerësisht problematikat që kishin të bënin me të sotmen dhe të ardhmen e vendit.

Padyshim që mendimet e Sh. Bejës, K. Boshnjakut, S. Totos e shumë personaliteteve si këta binin ndesh me konceptin e drejtuesve të lartë komunistë për ndërtimin e shtetit, por në këtë fazë ata kishin nevojë për personalitete të tilla. Ata kishin nevojë të legjitimonin pushtetin e tyre dhe këtë mund ta bënin vetëm me anë të zgjedhjeve. Enver Hoxha, Koçi Xoxe, Nako Spiru dhe drejtues të tjerë të lartë të PKSH në shumë raste kishin shprehur domosdoshmërinë e fitores së Frontit në zgjedhjet e ardhshme për Asamblenë Kushtetuese. Për ta nuk ishte e mjaftueshme një shumicë e thjeshtë, por një fitore, sipas fjalëve të E. Hoxhës “schiacciate [shtypëse]”. Ata kontrolluan dhe diktuan çdo segment të procesit zgjedhor. Hartuan një paketë ligjore, e cila në mënyrë *apriori* përjashtonte nga e drejta e zgjedhjes kundërshtarët e regjimit;

¹⁴ Selaudin Toto, “Beteja e ideve”, në *Bashkimi*, Tiranë, 1 qershor 1945.

¹⁵ Po aty.

kontrollonin të vetëm të gjithë makinën propagandistike, me anë të politikave të frikësimit e bënë të pamundur për opozitën reale të organizohet për të paraqitur kandidatët e saj në zgjedhje. Pavarësisht të gjitha këtyre masave, në disa zona si: Shkodër, Kukës, Durrës, etj., ata nuk ishin të sigurt se rezultatet e zgjedhjeve do të ishin bindëse në favor të Frontit. Më 9 shtator 1945, Koçi Xoxe u dërgon një udhëzim drejtuesve lokalë të PKSH, në të cilën porositi që në propozimet e tyre për listat e zgjedhësve të përfshiheshin jo vetëm anëtarë partie, apo njerëz besnikë të saj, por të bëhej kujdes të përzgjidheshin njerëz me ndikim dhe reputacion në zonat përkatëse¹⁶. Drejtuesit e lartë komunistë kishin nevojë të përfshinin në listat e zgjedhësve, personalitete si Riza Dani, Shefqet Beja, Selaudin Toto, Irfan Majuni, Kostandin Boshnjaku, Sheh Ibrahim Karbunara, Enver Sazani, Kol Kuqali, Islam Radovicka, Mestan Ujaniku etj. Shumica e tyre kishte ndikim të spikatur në rrethin shoqëror ku jetonin. Shumë prej tyre ishin të njohur për prirjet e tyre më liberale. Riza Dani, Kostandin Boshnjaku e Kol Kuqali kishin mbështetur programin liberalist të F. S. Nolit dhe ardhjen e tij në pushtet. Pjesa më e madhe e personaliteteve të sipërpërmendur kishin mbështetur aktivisht Lëvizjen Nacionalçlirimtare. Islam Radovicka kishte qenë komandant i shtabit të Zonës I Operative (Vlorë-Gjirokastrë), Kol Kuqali kishte humbur dy djem gjatë Lëvizjes Nacionalçlirimtare. Një pjesë e tyre mbanin dhe poste drejtuese në Front. Kështu, Shefqet Beja ishte nënkryetar i Këshillit të Përgjithshëm të Frontit Demokratik, ndërsa Riza Dani e Irfan Majuni ishin drejtues të këshillave të Frontit përkatësisht në Shkodër dhe në Durrës. Personalitete të tilla si Selaudin Toto, Enver Sazani ishin të njohur për intelektualizmin e tyre, i pari si drejtor i Institutit të Studimeve dhe i dyti, si mjek i dëgjuar. Të gjithë këta regjimi nuk mund t'i fuste në thesin e bashkëpunëtorëve të pushtesit, siç bënte rëndom me personalitete të tjera, të cilat kishin lidhje të drejtpërdrejta apo të tërthorta me Ballin Kombëtar apo Legalitetin. Ai ishte i gatshëm të shfrytëzonte reputacionin e tyre për qëllimet e veta. Madje, në ndonjë rast kur ata nuk pranonin të bëheshin pjesë e listave zgjedhore, siç ishte rasti i klerikut bektashi, 67-vjeçarit, Sheh Ibrahim Karbunara, do të bënin të

¹⁶ *AQSH*, F. 14/AP strukturë, V. 1945, D. 59, fl. 1. Radiogram i Abedin Shehut për Koçi Xoxen, 11 shtator 1945.

pamundurën për ta bindur të ishte pjesë e listave të kandidatëve¹⁷. Strategjia e drejtuesve të lartë komunistë rezultoi e suksesshme, pasi në disa zona të njohura për opozitarizmin e tyre, kandidatët jo komunistë arritën një rezultat më të mirë. Në dy zona elektorale të Shkodrës me numër të përafërt zgjedhësish, Riza Dani mori 7680 vota pro dhe 730 kundër, ndërsa anëtari i Byrosë Politike të KQ të PKSH, Tuk Jakova siguroi 7078 vota pro dhe 1689 kundër¹⁸.

Përfshirja në listat e Frontit u interesonte dhe këtij grupi personalitetesh. Ata e kishin kuptuar se opozita jashtë Frontit ishte e pamundur dhe shumë e rrezikshme. Ata mendonin se duke qenë pjesë e këtij organi ligjvënës, do të mund të ndikonin në zbutjen e ashpërsisë së ligjeve dhe do ta kishin më të lehtë të shndërroheshin në të ardhmen në një opozitë legjitime¹⁹.

Qëndrimi i deputetëve opozitarë në Asamblenë Kushtetuese/Kuvendin Popullor

Ashtu siç pritej, në zgjedhjet e 2 dhjetorit 1945, kandidatët e propozuar nga Fronti, pa rivalë dhe në një proces të kontrolluar në çdo aspekt nga drejtuesit komunistë, fituan 93.5% të votave²⁰. Ndonëse procesi kontrollohej nga PKSH, në Asamblenë Kushtetuese të dalë nga këto zgjedhje komunistët nuk ishin shumicë dërrmuese. Vetëm 48 nga 82 përfaqësuesit e kësaj Asambleje kishin taserën e PKSH²¹. Kjo nuk do të

¹⁷ *Po aty*, fl. 28. Radiogram i Flamur Nishanit, Lushnjë për Koçi Xoxen, nr. 109, dt. 2 nëntor 1945.

¹⁸ *Po aty*, F. 489, V. 1945, D. 125, fl. 2. Material statistikor mbi rezultatin e zgjedhjeve të 2 dhjetorit 1945.

¹⁹ *Arkivi i Ministrisë së Punëve të Brendshme* (më tej: *AMPB*), F. 1 hetimore-gjyqësore, V. 1946, D. 2224, fl. 17. Nga deponimet e Shefqet Bejës në gjyqin e organizatës “Nacional-Demokrate”, 4 shtator 1947.

²⁰ “Zgjedhjet për Asamblenë Kushtetuese”, në *Bashkimi*, Tiranë, 3 dhjetor 1945.

²¹ Partia Komuniste ishte realisht forcë drejtuese e vendit, pavarësisht se ajo vazhdonte të qëndronte brenda Frontit Demokratik. Komunistët dominonin në Parlament e në qeveri, në të cilën kishin 11 ministra nga 13 të tillë. Ata kishin gjithashtu 60% të anëtarësisë në Frontin Demokratik. Mbulimi i komunistëve me emrin e Frontit Demokratik ishte një hap pragmatist i llogaritur, i cili do t'i shërbente siç i shërbu fitores në zgjedhjet e 2 dhjetorit 1945, por edhe shpresës për njohjen e qeverisë shqiptare nga Aleatët Perëndimorë të luftës, Britania e Madhe dhe Shtetet e Bashkuara të Amerikës. Shih: Islam Lauka, Eshref Ymeri, *Shqipëria në dokumentet e arkivave ruse*, Tiranë: Toena, 2006, f. 111.

thoshte që përfaqësuesit jekomunistë në Asamblenë Kushtetuese ishin në opozitë me pushtetin e sapovendosur në vend. Përkundrazi, kundërshtitë edhe të këtyre përfaqësuesve të Asamblesë, që më vonë do të arrestoheshin dhe dënoheshin, nuk u shfaqën gjithmonë hapur. Madje, më 17 dhjetor 1945, Selaudin Toto mbajti një fjalim në Radio Tirana në të cilën përgëzonte qeverinë për zhvillimin e zgjedhjeve të lira dhe të ndershme në vend²².

Opozitarizmi i këtyre deputetëve u shfaq gradualisht, disa më hapur e disa të tjerë më të rezervuar. Ndër ta do të shquanin, Riza Dani, Kolë Kuqali, Kostandin Boshnjaku, Selaudin Toto etj. Gjatë zhvillimit të punimeve të Asamblesë Kushtetuese në periudhën 10 janar-14 mars 1946 deputetët opozitarë shfaqën rezerva e kundërshtime në komisionet e Kuvendit Popullor. Gjatë diskutimit të disa projektligjeve të rëndësishme, që kishin të bënin me të ardhmen politike e ekonomike të vendit, miratimi i të cilave do t'i shtronte rrugën e do të ligjëronte vendosjen e regjimit komunist në Shqipëri. Deputetët opozitarë shfaqën kundërshtime ndaj njohjes *en bloc* të të gjitha ligjeve të mëparshme, të miratuara nga Këshilli Antifashist Nacionalçlirimtar për periudhën maj 1944-janar 1946²³. Ata kërkuan që secili ligj të diskutohej e miratohej rast pas rasti pasi të ishte diskutuar më parë nga Asambleja Kushtetuese²⁴. Me këtë qëndrim, ata vinin në diskutim legjitimitetin e Këshillit Antifashist Nacionalçlirimtar, të dalë nga Kongresi i Përmetit.

Një grup prej 4-5 deputetësh të kryesuar nga Riza Dani dolën kundër listës së shumicës për Presidiumin e Asamblesë Kushtetuese, duke propozuar në vend të saj një listë tjetër, e cila nuk u miratua nga shumica e deputetëve. Disa nga këta deputetë dolën gjithashtu kundër rregullores për imunitetin e deputetit. Sipas rregullores së propozuar deputetit do t'i hiqej imuniteti, në rast se ai nuk zbatonte programin elektoral. Sanksionimi i një klauzole të tij u hiqte anëtarëve të Kuvendit Popullor mundësinë për t'u shprehur lirisht, duke i shndërruar ata në “frymë të vdekura” dhe në mekanizma të thjeshtë votues. “Asambleistët, - theksonte Riza Dani, - janë përgjegjës përpara nderit dhe ndërgjegjes së

²² “Përpara Asamblesë Kushtetuese”, në *Bashkimi*, Tiranë, 19 dhjetor 1945.

²³ *AQSH*, F. 489, V. 1946, D. 15, fl. 16. Procesverbal i mbledhjes së Asamblesë Kushtetuese, datë 11 janar 1946; si dhe Demir Dyrmishi, *Veprimtaria e bandave dhe e organizatave opozitare ilegale në Shqipëri (1944-1948)*, Tiranë: Bota Shqiptare, 2003, f. 230.

²⁴ D. Dyrmishi, *Veprimtaria e bandave dhe e organizatave ...*, f. 230.

tyre, jo përpara trupit elektoral”²⁵. Miratimi i këtij ligji nga shumica e bëri të cenueshëm imunitetin e deputetit, pasi ai mund të hiqej edhe për arsye politike, sikurse ndodhi pak kohë më pas me deputetët kritikë.

Periudha e diskutimit dhe e miratimit të Statutit të Republikës Popullore të Shqipërisë (Kushtetuta e RPSH) nxori edhe më në pah diferencat e opinioneve ndërmjet anëtarëve dhe mbështetësve të PKSH në Asamblesë Kushtetuese dhe këtij numri të vogël individësh. Disa seanca të Asamblesë Kushtetuese të muajve janar-mars 1946, shënuan disa debate të nxehta midis deputetit të Shkodrës, Riza Dani - një nga opozitarët më aktivë, më luftarakë dhe më të hapur dhe anëtarit të Byrosë Politike të KQ të PKSH, Nako Spiru. Dani kërkoi t’u kujtonte se legjitimitimi i pushtetit të atëhershëm, mbështetej në dy shtylla: lufta çlirimtare dhe Fronti Nacionalçlirimtar, të cilat “kanë pasur më tepër karakter kombëtar se sa ngjyrë ideologjike”²⁶. Sipas Danit, këtë frymë nuk e përmbante Statuti, i cili “pa dyshim asht me frymë ideologjike si politikisht, ashtu edhe nga pikëpamja social-ekonomike. Unë për vete jam për një demokraci të lirë. Do të votoj për Statutin, por do të dëshiroja dhe Statuti jonë t’u inspironte nga ky parim”²⁷. Në përfundim të diskutimit të tij, Riza Dani propozoi me ironi që Shqipëria të deklarohej Republikë Socialiste Popullore²⁸. Ndonëse në parim projekti i Statutit të RPSH u miratua me unanimitet, në votimet nen për nen disa përfaqësues të Asamblesë, abstenuan. Kështu, Selaudin Toto dhe Skënder Luarasi abstenuan për përmbajtjen e nenin 16, i cili fliste për lirinë e ndërgjegjes dhe besimit, ndërsa Kostë Boshnjaku dhe Haki Stërmilli mbajtën të njëjtin qëndrim për nenin 19, i cili fliste mbi mënyrën e mbrojtjes së paprekshmërisë së individit²⁹.

Veçanërisht pas marsit 1946, filloi të bëhej gjithnjë e më e qartë kundërshtia e disa prej deputetëve të Kuvendit Popullor ndaj ligjeve të

²⁵ *Po aty*, f. 228.

²⁶ “Nga fjalimet e përfaqësuesve në seancën pardjeshme”, në *Bashkimi*, Tiranë, 8 mars 1946; si dhe *Akte gjyqësore politike 1946 gjatë komunizmit në Shqipëri (Dosierë dhe dëshmi gjatë komunizmit në Shqipëri) 3*, përgatitur për botim nga Leka Ndoja dhe Alvin Saraçi, Instituti i Studimit të Krimeve dhe Pasojave të Komunizmit, Tiranë: 2016, f. 12.

²⁷ *Po aty*.

²⁸ D. Dymishi, *Veprimtaria e bandave dhe e organizatave opozitare ...*, f. 232.

²⁹ “Procesverbal i mbledhjes së 9-të të Asamblesë Kushtetuese”, në *Gazeta Zyrtare*, nr. 48, Tiranë, 28 maj 1946, f. 3.

propozuara nga qeveria. Çfarë kishte ndodhur? Nevoja e drejtuesve të lartë të PKSH, për ta paraqitur vendin si “demokraci” në sytë e Aleatëve Perëndimorë, por edhe brenda vendit, pas zgjedhjeve të 2 dhjetorit 1945 dhe konstituimit të Republikës Popullore të Shqipërisë, nuk ishte më domosdoshmëri. Të dyja këto ngjarje së bashku me miratimin e Statutit të RPSH më 14 mars 1946, legalizuan vendosjen e pushtetit të PKSH-së në vend, pavarësisht nga fasada që e fshihte ende Partinë Komuniste brenda Frontit Demokratik. Kushtetuta e përgatitur sipas modelit sovjetik u dha komunistëve fuqi ligjore për kontrollin absolut të shtetit. Ajo i hapi rrugën riorganizimit të qeverisë, forcimit dhe zbatimit të masave ekonomike me karakter socialist. Kushtetuta e re u dha fund shpresave të vakëta për të vendosur në Shqipëri një demokraci liberale. Ajo u hapi rrugën plotësisht instalimit të diktaturës së proletariatit me një sistem sovjetik në politikë, në ekonomi e kudo. Periudha kalimtare e njohur me termin “demokraci popullore”, e cila shënjonte kalimin nga kapitalizmi në socializëm, në Shqipëri ndryshe nga shumica e vendeve të tjera ish-komuniste kaloi gati pa u ndierë³⁰.

Pas këtij akti, krijimi i partive politike në Shqipëri u bë i pamundur, pavarësisht nga ndonjë rreng juridik që “lejonte” krijimin e tyre. Në të vërtetë dhe më herët, në Shqipëri nuk kishte pasur një traditë të pluripartitizmit. Me përjashtim të Partisë Socialdemokrate [të krijuar nga Skënder Muço, Musine Kokolari, Gjergj Kokoshi etj., që prej vjeshtës së vitit 1943]*, nuk kishte parti apo grupim tjetër të organizuar, qofshin ato edhe të spektrit politik të majtë. Kjo veçanti e Shqipërisë, në krahasim me vendet e tjera të Evropës Lindore, u krijoi kushte drejtuesve të lartë komunistë të merrnin masa më të shpejta për të eliminuar kundërshtarët politikë. Që në fillim të vitit 1946 u bë e qartë se kishte ndodhur një ndryshim substancial në qëndrimin e drejtuesve të lartë të PKSH-së, të cilën e vunë re qartazi edhe përfaqësuesit e misioneve perëndimore. Përfaqësuesi i Misionit Civil Amerikan në Tiranë, Joseph Jacobs fliste me shqetësim për situatën e krijuar në vend pas zgjedhjeve. Ai shprehte sigurinë, se në Shqipëri kishin ndodhur ndryshime të rëndësishme vetëm gjashtë javë pas zgjedhjeve të 2 dhjetorit. “Atmosferën e vullnetit të mirë

³⁰ Luan Omari, *Revolucioni popullor në Shqipëri dhe çështja e pushtetit*, Tiranë: Mihal Duri, 1977, f. 121-134.

* Anëtarët e kësaj partie u arrestuan në janar të vitit 1946 dhe u dënuan në mars të po atij viti.

dhe të shpirtit demokratik gjatë periudhës zgjedhore të 2 dhjetorit, - shprehej Jacobs, - [e ka zënë] regjimi i dyshimit dhe i frikës ... diçka ka shkuar keq në Shqipëri, që nga hapja e legatës sovjetike këtu ...”³¹.

Konstatimet e Jacobs ishin të sakta. Që prej janarit 1946, filloi një valë e re arrestimesh dhe dënimesh. Kundërshtarë të regjimit, si monarkistët, socialdemokratët, klerikë katolikë u arrestuan dhe u dënuan në gjyqe të bujshme publike ende pa u tharë boja e shpalljes së Republikës Popullore të Shqipërisë. Më 16 mars 1946, Kuvendi i saposhpallur Popullor, hoqi mandatin e deputetit të Shkodrës, Hysni Peja sepse mendohej se kishte strehuar Maliq Bushatin³².

Në kushtet kur çdo shpresë për të ndikuar në zbutjen e masave, kundërshtimi i disa prej deputetëve të Kuvendit Popullor^{**} filloi të shfaqej gjithnjë e më hapur. Riza Dani që pas marsit 1946 ka votuar vazhdimisht ose kundër ligjeve të prodhuara nga qeverisja komuniste, ose ka abstenuar. Po kështu në shumë raste, Selaudin Toto, Kostë Boshnjaku kanë shprehur mendimin e tyre kundra.

Një pjesë tjetër e deputetëve kritikë e konsideruan situatën të pashpresë dhe vendosën të mos shprehnin hapur kundërshtitë. Sidoqoftë, ata nuk reshtën së propaganduari në rrethe më të ngushta objeksionet e tyre për efektet negative të ligjeve të miratuara, të cilat shkonin kundër konceptit të tyre të ndërtimit të shtetit. Ata u shprehën kundër caktimit të shumave të pajustificuara të tatimit të jashtëzakonshëm mbi fitimet e luftës, kundër mënyrës së zbatimit të reformës agrare, kundër reformës arsimore që kishte si bosht ideologjinë komuniste dhe kundër çdo mase tjetër që nuk pajtohej me bindjet e tyre. Deputetët kritikë kundërshtuan orientimin e politikës së jashtme të Shqipërisë vetëm ndaj BS e aleatëve të tij, duke kërkuar një politikë më të moderuar ndaj Britanisë së Madhe e SHBA. Sistemi amerikan e britanik, konsiderohej nga shumica e deputetëve opozitarë si modeli më i mirë i zhvillimit të Shqipërisë³³.

³¹ *Foreign Relations of the United States* (më tej: *FRUS*), *Volume VI, Eastern Europe; The Soviet Union*, Washington: 1969, p. 7. Jacobs to Secretary of State, 8 shkurt 1946.

³² *AQSH*, F. 489, V. 1946, D. 11, fl. 1. Vendimi nr. 216 për heqjen e imunitetit të deputetit të Shkodrës z. Hysni Peja, 16 mars 1946.

^{**} Pas miratimit të Statutit të RPSH, më 14 mars 1946, Asambleja Kushtetuese u kthye në Kuvend Popullor.

³³ *Akte gjyqësore politike 1946...*, 2, f. 24-32.

Të gjithë autorët që kanë shkruar mbi historinë e “Grupit të Deputetëve” bien dakord që ata, në asnjë rast nuk kanë vepruar si grup dhe nuk duket të kenë pasur koordinime në qëndrimet e tyre. Një pyetje e natyrshme që kërkon përgjigje mund të bëhet se, pse këta deputetë nuk vepruan si grup i organizuar dhe kompakt në Asamblenë Kushtetuese, por dolën si individë? Përgjigjen më të saktë mund ta gjejmë në deponimin para gjyqit të deputetit dhe ish-nënkryetarit të Këshillit Nacionalçlirimtar, Shefqet Beja. Deputeti Beja ka nënvizuar dy arsye kryesore të këtij qëndrimi: *së pari*, mungesën e unitetit të pikëpamjeve në “Grupin e Deputetëve” dhe, *së dyti*, për shkak të karakterit të pushtetit. Sipas Bejës, çdo kundërshtim i hapur “do të kishte qenë e kotë, pasi pushtetin e gjykoja si absolut dhe neve që do të kundërshtonim do të ishim 7-8 veta. Ne, - vazhdon ai, - e ndjenim veten të përçmuar në Parlament, pse vinin ligje dhe aprovoheshin vetëm me ndonjë ndryshim stilistik”³⁴.

Konteksti i brendshëm historik që çoi në arrestimin dhe dënimin e deputetëve

Arrestimet, hetimet dhe dënimet e deputetëve kundërshtarë të regjimit komunist në Shqipëri, ndodhën në rrethana të brendshme e të jashtme të pafavorshme. Në planin e brendshëm, fati i këtyre personaliteteve u kushtëzua nga nevoja e drejtuesve të lartë për të eliminuar kundërshtarët politikë dhe nga zhvillimet gjatë muajit shtator 1946. Kryengritja e Postribës e 9 shtatorit 1946 solli shqetësime dhe alarme në udhëheqjen e lartë të PKSH. Në muajin shtator ambasadori sovjetik në Tiranë Çuvahini, zhvilloi disa takime radhazi me Enver Hoxhën, Koçi Xoxen dhe Nako Spirun. Ministri i Brendshëm, Koçi Xoxe më 18 shtator 1946 i deklaroi diplomatit sovjetik: “Ne mendojmë, ta shfrytëzojmë këtë rast, me qëllim që të çlirohemi njëherë e mirë nga çdo e papritur”³⁵. Menjëherë pas kësaj ngjarjeje filloi një tjetër fushatë arrestimesh e dënimesh. Regjimi po vijonte me “gjuetinë e shtrigave” dhe, në fokus të persekutimit ishin, për fat të keq, intelektualët. Pas gjyqit dhe dënimeve të rënda të grupit të inxhinierëve të akuzuar për sabotimin

³⁴ *Po aty*, f. 24.

³⁵ Hamit Kaba, Ethem Çeku, *Shqipëria dhe Kosova në arkivat ruse (1946-1962)*, Prishtinë: Brezi 81, 2011, f. 35.

e tharjes së kënetës së Maliqit, radha u kishte ardhur deputetëve opozitarë.

Ata u akuzuan se në shkurt 1945 kishin formuar në Tiranë organizatën ilegale “Nacional Demokratike”, e cila gjatë muajve shkurt-prill u zgjerua dhe krijoi komitete e nënkomitete në disa qytete të Shqipërisë. Sipas raporteve të Sigurimit të Shtetit, organizata u lidh edhe me Ballin Kombëtar. Qëllimi i organizatës ishte, sipas Sigurimit të Shtetit, që me ndihmën e anglo-amerikanëve të rrëzonin me dhunë pushtetin. Krahas deputetëve në organizatë u përfshinë dhe një sërë figurash e personalitete të tjera, si: Sulo Konjari, Ramazan Tabaku, Riza Alizoti, Foto Bala, Abdyl Kokoshi, Syrja Selfo, Mestan Ujaniku* e shumë të tjerë duke e çuar numrin e të arrestuarve në më shumë se 100 vetë. Shumica e deputetëve u akuzuan se kishin nxitur dhe organizuar Kryengritjen e Postribës. I akuzuari i parë ishte deputeti Riza Dani. Më 23 dhjetor, Kuvendi Popullor vendosi t'i heqë atij mandatin dhe imunitetin parlamentar. Bashkë me të mandati iu hoq edhe 3 deputetëve të tjerë të Shkodrës Kol Prelës, Zef Haxhisë, ndërkohë që Hysni Pejës i ishte hequr më herët**. Ndonëse u arrestua më herët se deputetët e tjerë, gjyqi ndaj Riza Danit dhe disa deputetëve të tjerë u zhvillua më vonë.

Më 15 maj 1947, Ministria e Punëve të Brendshme i kërkoi Presidiumit të Kuvendit Popullor që të hiqte imunitetet e deputetëve opozitarë Shefqet Beja, Kol Kuqali, Selaudin Toto, Enver Sazani, Irfan Majuni, Faik Shehu, Sheh Karbunara, Kostandin Boshnjaku, Kadri

* Mestan Ujaniku ishte një nga drejtuesit kryesorë të formacioneve partizane në zonën e Skraparit. Gjatë viteve të Luftës së Dytë Botërore, ai kishte pasur më shumë se një herë përplasje me drejtuesit komunistë qoftë lokalë, qoftë dhe ata në qendër. Pavarësisht kësaj, si njeri me reputacion ai u përfshi në listat e Frontit për përfaqësues të Asamblesë Kushtetuese, por humbi kundrejt kandidatit tjetër Baba Fejzo Dervishit. Përfshirja e tij dëshmon qartazi nevojën e udhëheqjes komuniste për të eliminuar të gjithë ata që nuk ishin nën kontrollin e strukturave drejtuese komuniste.

** Në mars 1946, Kuvendi Popullor kishte votuar për heqjen e mandatit të Hysni Pejës, ndërkohë kishte refuzuar dorëheqjen për arsye shëndetësore të Zef Haxhisë, duke kërkuar që ai të paraqitej përpara Kuvendit dhe të tregonte arsyet e vërteta për dorëheqjen. Është fakt se deputeti i Shkodrës, Zef Haxhija nuk ka ndjekur asnjë nga seancat e Asamblesë Kushtetuese/Kuvendit Popullor gjatë gjithë vitit 1946, duke e bërë efektive dorëheqjen e tij.

Hoxha dhe Islam Radovicka³⁶. Vendimi për këtë akt ishte marrë një ditë më parë në një mbledhje urgjente të Byrosë Politike të KQ të PKSH³⁷. Heqja e imunitetit parlamentar në Kuvendin Popullor u krye pa debat të mirëfilltë parlamentar, në një situatë të tensionuar dhe aspak normale. Ndërkohë që një pjesë e tyre ishte arrestuar para heqjes së mandatit.

Për të provuar akuzat mbi ish-deputetët gjatë procesit të hetimit u përdorën akte të rënda dhune fizike e psikologjike. Deputeti Kol Kuqali, zëvendës drejtori i Bankës së Shqipërisë dhe baba i dy djemve dëshmorë të Luftës Antifashiste vdiq më 30 maj 1947, pas 10 ditë torturash, pa arritur të nënshkruajë deklaratën e kërkuar nga hetuesit. Të njëjtin fat pati edhe kunati i tij, Loni Adhami, i cili u torturua dhe vdiq më 10 qershor 1947. Torturat dhe ndëshkimet fizike ishin fenomene të zakonshme që u përdorën në hetuesi për të nxjerrë deponime shpesh të paracaktuara. Riza Dani dhe Kostandin Boshnjaku në asnjë rast nuk i pranuan akuzat e ngritura, ndërsa të tjerë si, Shefqet Beja i mohuan gjatë gjyqit pohimet që kishin bërë në hetuesi duke deklaruar se ato ishin marrë në kushte presioni fizik dhe psikologjik³⁸.

Deputetët, së bashku me personat e tjerë të arrestuar si anëtarë të organizatës “Nacional-Demokratike” u gjykuan në dy procese të veçanta gjyqësore, të mbiquajtura si grupi i Shefqet Bejës dhe ai i Riza Danit. Gjykimi për grupin e parë filloi më 4 shtator 1947³⁹, ndërsa për grupin e dytë më 31 dhjetor 1947⁴⁰. Të dyja gjyqet u zhvilluan në sallën e

³⁶ AQSH, F. 489, V. 1947, D. 60, fl. 1. Vendim i Presidiumit të Kuvendit Popullor për heqjen e imunitetit të 10 deputetëve, 15 maj 1947.

³⁷ Po aty, F. 14/AP org. udh., V. 1946, D. 15, fl. 1. Nga procesverbali i mbledhjes së BP të KQ të PKSH, 14 maj 1947.

³⁸ AMPB, F. 1 hetimore-gjyqësore, V. 1946, D. 2224, fl. 17. Nga deponimet e Shefqet Bejës në gjyqin e organizatës “Nacional-Demokrate”, 4 shtator 1947.

³⁹ Po aty, fl. 1. Procesverbali i gjyqit të Shefqet Bejës, Enver Sazanit, Sheh Ibrahim Karbunarës, Selaudin Totos, Irfan Majunit, Tefik Deliallisit, Hysen Shehut, Salim Kokalarit, Sulo Konjarit, Ramazan Tabakut, Gjovalin Vlashit, Rustem Sharrës, Xhevat Xhafës, Rram Markut, Beqir Çelës, Riza Alizotit, Sulo Klosit, Saggioti Paolo, Foto Balës, Abdyl Kokoshit, Shefki Minarollit, Pertef Karagjozit, Mehmet Prishtinës, Agathokli Xhitonit, 4 shtator 1947.

⁴⁰ Po aty, F. 1 hetimore-gjyqësore, V. 1946, D. 1393, fl. 3. Nga procesverbali i gjyqit të Kostandin Boshnjakut, Riza Danit, Faik Shehut, Islam Radovickës, Uan Filipit, Isuf Hysenbegasit, Surja Selfos, Demir Kallararit, Hilmi Hysit, Bexhet Shehut, Adem Belit, Hivzi Kokalarit, Mestan Ujanikut, Halit Gjelenës, Kamber Backa, Ibrahim Hasani, Arif Gjyli, Nexhmi Ballka, Hasan Reçit, 31 dhjetor 1947.

kinemasë “Nacional”, më pas “17 Nëntori” dhe të dyja transmetoheshin me altoparlantë për t’i dëgjuar populli i mbledhur në sheshet e qytetit. Në grupin e Shefqet Bejës u gjykuan 24 vetë, nga të cilët 16 u dënuan me vdekje (midis tyre deputetët Shefqet Beja, me varje, Irfan Majuni, Selaudin Toto, Enver Sazani, Sheh Ibrahim Karbunara me pushkatim), ndërsa në atë të Riza Danit u gjykuan 19 vetë, nga të cilët 7 me vdekje (midis tyre Riza Dani, Faik Shehu, Islam Radovicka). Njëkohësisht me këto dy procese zhvillohej edhe një tjetër me dyer të mbyllura, në të cilën gjykohej deputeti tjetër i Kuvendit Popullor, Kadri Hoxha.

Akt-akuzat në të dy proceset kundër deputetëve dhe të akuzuarve të tjerë të formuluar dhe të mbrojtura përkatësisht nga zëvendësprokurori Josif Pashko dhe prokurori ushtarak, Nevzat Haznedari bashkoheshin në këto pika të përbashkëta: veprimtari ilegale “kundër pushtetit të popullit” që në muajin shkurt të vitit 1945; pak kohë pas krijimit të organizatës ilegale kishin krijuar një Komitet Qendror të saj, të kryesuar nga Shefqet Beja; grupi ishte i lidhur dhe kishte ndihmuar kriminelët e arratisur, me të cilët do të organizohej një kryengritje për të rrëzuar “pushtetin popullor”; grupi kishte qenë nxitësi dhe organizatori i Lëvizjes së Shkodrës (Kryengritja e Postribës) të datës 9 shtator 1946; të akuzuarit ishin lidhur me Misionin Amerikan në Shqipëri dhe se aspironin një demokraci perëndimore etj.⁴¹

Ajo që mund të thuhet qartazi është se as në gjyq, e as më pas nuk janë gjetur ende të dhëna e fakte që vërtetojnë ekzistencën e një grupimi politik ilegal. Mënyra se si është ndërtuar grupi dhe tipologjia e të akuzuarve në të, të jep më shumë idenë e një montazhi politik për të futur në një “thes” individët problematikë për regjimin. Me gjithë dhunën e

⁴¹ *Po aty*, F. 1 hetimore-gjyqësore, V. 1946, D. 2224, fl. 1. Procesverbali i gjyqit të Shefqet Bejës, Enver Sazanit, Sheh Ibrahim Karbunarës, Selaudin Totos, Irfan Majunit, Tefik Deliallisit, Hysen Shehut, Salim Kokalarit, Sulo Konjarit, Ramazan Tabakut, Gjovalin Vlashit, Rustem Sharrës, Xhevat Xhafës, Rram Markut, Beqir Çelës, Riza Alizotit, Sulo Klosit, Saggioti Paolo, Foto Balës, Abdyl Kokoshit, Shefki Minarollit, Pertef Karagjozit, Mehmet Prishtinës, Agathokli Xhitonit, 4 shtator 1947; si dhe *po aty*, F. 1 hetimore-gjyqësore, V. 1946, D. 1393, fl. 3. Nga procesverbali i gjyqit të Kostandin Boshnjakut, Riza Danit, Faik Shehut, Islam Radovickës, Uan Filipit, Isuf Hysenbegasit, Surja Selfos, Demir Kallararit, Hilmi Hysit, Bexhet Shehut, Adem Belit, Hivzi Kokalarit, Mestan Ujanikut, Halit Gjelenës, Kamber Backa, Ibrahim Hasani, Arif Gjyli, Nexhmi Ballka, Hasan Reçit, 31 dhjetor 1947.

ushtruar gjatë hetuesisë, gjyqi nuk prodhoi fakte dhe prova në mbështetje të akuzave. Mungesa e profesionalizmit në përgatitjen e procesit shqetësoi dhe drejtuesit më të lartë komunistë. Nako Spiru gjatë takimit me sekretarin e parë të ambasadës së BRSS në Shqipëri shprehet se “si pasojë e dobësisë së punonjësve, të cilëve u është ngarkuar zhvillimi i këtij procesi, ky i fundit po merr një drejtim të pajustificuar”.⁴² Deponimet e nxjerra përmes torturave i bëjnë ato pak ose aspak të besueshme, pavarësisht se janë firmosur nga shumica e deputetëve. Përdorimi i termave kundërrevolucion, përmbysje e pushtetit me dhunë etj., nuk kanë qenë pjesë e artikulimit politik dhe e formimit të deputetëve të këtij fraksioni, me prirje e formim përgjithësisht perëndimor.

Gjithë procesi në vetvete është një pasqyrim i situatës së brendshme, por edhe zhvillimeve ndërkombëtare, me të cilat Shqipëria ishte e lidhur. Ndryshe nga vendet e tjera të Evropës Lindore e Qendrore nuk arriti të vendoste marrëdhënie diplomatike as me SHBA dhe as me Britaninë e Madhe. Misionet e tyre u larguan nga Shqipëria gjatë vjeshtës së vitit 1946, në një klimë armiqësore, akuzash e denigrimesh⁴³. Arrestimet, hetimet dhe dënimet e dhëna ndaj tyre ndodhën në një kohë të keqe, ‘larg syve’ të përfaqësuesve të qeverive britanike e amerikane, të larguar nga Shqipëria, përkatësisht në muajin prill dhe në nëntor të vitit 1946.

Mosvendosja e marrëdhënieve diplomatike të Shqipërisë me SHBA dhe Britaninë e Madhe, refuzimi i qeverive të tyre për të pranuar Shqipërinë në Kombet e Bashkuara (KB), në Këshillin e UNRRA-s, si dhe mbështetja e kërkesës së qeverisë greke për të paraqitur pretendimet e saj për Shqipërinë e Jugut në Konferencën e Paqes apo në Këshillin e Ministrave të Jashtëm, i dhanë propagandës së qeverisë shqiptare një “bonus”, që ajo do ta përdorte kundër kujtdo qoftë që kundërshtonte

⁴² H. Kaba, E. Çeku, *Shqipëria dhe Kosova në arkivat ruse ...*, f. 59-60.

⁴³ Më 13 shkurt 1947, nënsekretari amerikan i Shtetit, Dean Acheson i shprehu ambasadorit jugosllav, të ngarkuar të “mbronte” edhe interesat e Shqipërisë në SHBA, zemërimin për sjelljen e qeverisë shqiptare ndaj misionit amerikan, të larguar pak muaj më parë. “Shqiptarët kanë vepruar si të pacipë, ishte shprehur ai, ... ndërkohë që e dinin mirë se ishte e domosdoshme të silleshin në mënyrë të civilizuar dhe të plotësonin detyrimet e tyre”, në *Foreign Relations of the United States (FRUS)*, Volume IV, *Eastern Europe; The Soviet Union*, Washington: 1972, pp. 760 -761.

programin e saj. Situata e krijuar e rëndoi më tej gjendjen e deputetëve të akuzuar. Dokumentacioni amerikan i njohur prej nesh, nuk e mbështet pretendimin e akuzës, se deputetët e këtij grupimi që kishin si synim “përmbysjen me dhunë të regjimit në Shqipëri” dhe se ata mbështeteshin nga Misioni Amerikan në Tiranë. SHBA financuan 72% të programit të UNRRA-s, nga i cili përfitoi edhe Shqipëria⁴⁴. Makineritë dhe pajisjet kryesore që u përdorën për tharjen e kënetës së Maliqit u sollën po nga UNRRA. Në bisedën e lartpërmendur të Nako Spirut me Gagarinovin ai nuk do të hezitonte të pranonte se nuk kishte prova që i lidhnin të akuzuarit me SHBA: “... grupi i kriminelëve që ndodhet në bankën e të akuzuarve [gjqyqi i deputetëve] ... nuk është grup agjentësh të shitur te anglo-amerikanët, por është një grup që ka zhvilluar luftë parimore politike kundër regjimit ekzistues”⁴⁵.

SHBA as nuk kishin pasur dhe as nuk kishin ndonjë interes ekonomik në Shqipëri, sikurse ndodhte me disa vende të Evropës Lindore. Ballkani deri në mesin e vitit 1947 nuk konsiderohej zonë e interesit amerikan dhe aq më pak Shqipëria. Situata do të ndryshonte në vitin 1947, pas shpalljes së doktrinës Truman dhe planit Marshall. Dokumentacioni i njohur tregon se Shqipëria, me përjashtim të pak rasteve, mbeti në periferi të interesave amerikanë gjatë gjithë periudhës së Luftës së Ftohtë.

Zhvillimet ndërkombëtare dhe impakti i tyre në Shqipëri

Masat represive të ndërmarra nga qeveritë komuniste në Shqipëri dhe në vendet e anës tjetër të ‘Perdes së Hekurt’, duke filluar nga viti 1947 e mbrapa duhen parë e studiuar si pjesë e Luftës së Ftohtë. Shqipëria u përfshi në grupimin e vendeve socialiste të Europës Lindore e Qendrore, të kryesuar nga Bashkimi Sovjetik-kundërshtarë e Bllokut të vendeve perëndimore të udhëhequr nga SHBA. Lufta ndërmjet të Mëdhenjve dhe rreshtimi i Shqipërisë me Lindjen Komuniste pati pasoja mbi Shqipërinë.

Procese dhe akuza pak a shumë të ngjashme sikurse të Shqipërisë, ndodhën edhe në vendet e tjera komuniste të Europës në vitin 1947. Në

⁴⁴ Hamit Kaba, *UNRRA në Shqipëri 1944-1947*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Tiranë: Shkenca, 2000.

⁴⁵ H. Kaba, E. Çeku, *Shqipëria dhe Kosova në arkivat ruse (1946-1962) ...*, f. 59-60.

Bullgari, Rumani, Hungari, Poloni e Çekosllovakia po zhbëhej pluralizmi tradicional, ndërsa disa parti e grupe opozitare u goditën, duke përdorur etiketën e mbështetjes nga amerikanët e britanikët. Në parlamentin bullgar u goditën elementët demokratë dhe u përjashtuan partitë jokomuniste, ndërsa zgjedhjet u kthyen në farsë. Asambleja Kombëtare e Bullgarisë nxori jashtë ligjit partinë e Bashkimit Agrar, ndërsa drejtuesin e saj Nikola Petrov e dënoi me vdekje, më 23 shtator 1947⁴⁶. Në këtë vit, Bullgaria u përfshi në procesin e komunistizimit. Në vend vazhdonin arrestimet, internimet, burgimet dhe dënimet. Pas miratimit të kushtetutës së tipit sovjetik u riorganizua qeveria, nga e cila u dëbuan ministrat jo komunistë, të cilët u zëvendësuan me disa të tjerë, të cilët ishin trajnuar në Moskë. Protestat e përfaqësuesve amerikanë e britanikë për dhunimin e vendimeve të Konferencës së Jaltës, drejtuar qeverive të vendeve të Evropës Lindore dhe qeverisë sovjetike, nuk patën efekt. Në korrik 1947, qeveria rumune arrestoi Maniu-n dhe udhëheqësit e tjerë të partisë fshatare⁴⁷. Në Hungari, partitë jokomuniste i kishte kapur paniku dhe frika. Partia Socialdemokrate dhe partia e pronarëve të vegjël po i prisnin me shqetësim zgjedhjet e ardhshme. Partia Socialdemokrate ishte më afër me Partinë Komuniste, por programi i saj ishte i tipit laburist. Si SHBA ashtu edhe Britania e Madhe u munduan të ruanin influencën e tyre mbi këto parti. Në korrik 1947, Partia e Pronarëve të vegjël kërkoi mbështetje financiare nga burime amerikane, për të përballuar fushatën e ardhshme elektorale. Përpjekje indirekte për të siguruar fonde nga SHBA u bënë edhe nga Partia Socialdemokrate dhe nga grupet e vogla opozitare. Por, me gjithë këmbënguljen e tyre ato nuk mundën të siguronin fondet e kërkuara. Ministri amerikan në Budapest do t’u bënte të njohur qëndrimin refuzues të SHBA: “politika e qeverisë amerikane nuk duhet të ndërhyjë në çështjet e brendshme të vendeve të tjera”⁴⁸.

Modeli sovjetik u ndërtua edhe në Jugosllavi. “Qeveria, shkruante ambasadori amerikan në Beograd më 7 shtator 1947, ka eliminuar në mënyrë sistematike udhëheqësit e opozitës, por opozita e fshehtë ekziston në një masë të madhe ndërmjet fshatarësisë dhe ndërmjet elementëve katolikë romanë”⁴⁹. Ambasadori amerikan në Beograd, C. Cannon, duke

⁴⁶ *FRUS*, 1947, Volume IV, Eastern Europe; The Soviet Union, Washington: 1972, p.183.

⁴⁷ *Po aty*, p. 351. Douglas to Secretary of State, July 27, 1947.

⁴⁸ *Po aty*, Chapin to Secretary of State, 29 korrik 1947, p. 351.

⁴⁹ *Po aty*, p. 840. Cavendish Cannon to Secretary of State, 7 September 1947.

analizuar me kujdes gjendjen e Jugosllavisë e parashikoi ndarjen e saj në një kohë të pacaktuar nga Bashkimi Sovjetik. “Nacionalizmi jugosllav mundet që një ditë të konfliktohet me sovjetikët, por kjo, - nënvizonte ai, - nuk ka gjasa të ndodhë tani, përderisa ruhet ndarja akute Lindje-Perëndim”⁵⁰. Jugosllavia në vitin 1947, kishte nënshkruar 17 marrëveshje tregtare, duke përfshirë edhe Britaninë e Madhe, Italinë e Turqinë. Ajo, sipas përcaktimit të Cannon ishte i vetmi shtet brenda Bllokut Komunist, i cili gëzonte liri relative ndërhyrjeje në punët e brendshme të saj nga BS⁵¹.

Lufta e Ftohtë diktoi “lojën në grup”, të vendeve që bënin pjesë në Blloqet përkatëse. Acarimi i marrëdhënieve u shoqërua me spastrime, dënime e “shtrëngime të radhëve” në vendet e Bllokut Komunist. Por, edhe në disa vende perëndimore si Franca e Italia, ministrat komunistë u përjashtuan nga qeveria, ndërsa CIA nuk hezitoi të mbështeste fort partitë e djathta për të fituar në zgjedhjet e ardhshme.⁵² Lufta e Ftohtë nuk lejonte më hapësira për veprime të pavarura. Viti 1947 shënoi ndarjen përfundimtare të ish-aleatëve lindorë e perëndimorë të Luftës së Dytë Botërore dhe konturimin e dy Blloqeve, në armiqësi me njëri-tjetrin. Këtij konturimi të botës së pasluftës nuk i shpëtoi as Shqipëria. Viktimë e saj u bë edhe opozita shqiptare, e cila bashkëjetoj më gjatë se të tjerët me komunistët.

Likuidimi i opozitës me aspirata perëndimore në vitin 1947-1948, do të pasohej më vonë me luftën brenda “llojit”- brenda radhëve të PKSH - PPSH. Proceset gjyqësore do të vazhdonin për dekada të tëra në Shqipëri.

S u m m a r y

THE OPPOSITION DEPUTIES FACES THE ESTABLISHING OF “THE DICTATORSHIP STATE OF THE PROLETARIAT”

This article deals with one of the most shocking events of communist history in Albania - the activity of opposition MPs with the communist regime, being installed in Albania in 1945-1947 and, their condemnation of communist

⁵⁰ *Po aty*, p. 842. Cavendish Cannon to Secretary of State, 7 September 1947.

⁵¹ *Po aty*.

⁵² Bridged Kendall, *The Cold War-A New Oral History of Life Between East and West*, London: Penguin Random House UK, 2017, pp. 37-39.

dictatorships. The reasons for their sentence (most of them with death) came as a result of their option to build an Albania of the Western democratic model.

The authors have tried to reflect their past for the National Liberation Movement, their short way within the Albanian parliament and, their legal war for a non-communist Albania. But, in spite of their past, their end was fatal – ‘thanks’ to court proceedings, everywhere in Central and Eastern Europe, where communist dictatorship was being installed. For the compilation of this article, the authors have used different sources, especially Albanian archive documents - published or unpublished.